

Exchange Riba in Cryptocurrency Transactions

Amirhossein Adibi Sedeh¹, Sajjad Salehi², Seyed Abdolvahab Razavi Tabar³,
Mojtaba Alinejad⁴, and Ali Akbar Jahanbakhshi⁴

1. M.A. Graduate in Intellectual Property Law, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: adibi.amirhossein@ut.ac.ir
2. PhD Student in Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Imam Khomeini Research Institute, Tehran, Iran. Email: ss.salehi1996@gmail.com
3. *Corresponding Author*, PhD Student in Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Imam Khomeini Research Institute, Tehran, Iran. Email: Razavi.vahab1500@gmail.com
4. PhD Student in Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Imam Khomeini Research Institute, Tehran, Iran. Email: alinejad.mojtaba@gmail.com
5. Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Law, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: jahanbakhshi@tabrizu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
03 November 2023
Received in revised form
12 January 2024
Accepted
28 January 2024
Available online
22 December 2025

Keywords:

exchange riba,
countable goods,
unity of genus,
cryptocurrencies,
digital currencies,
monetary functions,
property status

ABSTRACT

Cryptocurrencies have acquired an important place in contemporary economic exchange among people and states. Because exchange riba may occur in these transactions, research is needed to prevent Muslims from entering usurious dealings. The core question is how exchange riba applies to cryptocurrencies, which are countable goods. Using a descriptive-analytical method and library sources, the article reaches two main conclusions. First, riba applies to countable goods as well. Only if a solitary report can qualify the general prohibition of riba may the sale of one garment for two garments, and not all goods traded by inspection, be exempted. Second, cryptocurrencies are countable goods; equality must therefore be observed in their exchange. Accordingly, tokens may not be exchanged for more tokens of the same kind, nor coins for more coins of the same kind.

Cite this article: Adibi Sedeh, A., Salehi, S., Razavi Tabar, S. A., Alinejad, M., & Jahanbakhshi, A. K. (1404). Exchange Riba in Cryptocurrency Transactions. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20(2), 265-290. <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17327.1863>

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17327.1863>

Introduction

In recent years cryptocurrencies have raised new questions concerning their nature and the Shari'ah ruling on their exchange. One of the most important challenges is whether exchange riba can occur in cryptocurrency transactions. Riba is prohibited by all jurists and is commonly connected with sameness of genus and with goods measured by volume or weight. Disagreement persists, however, both over the meaning of sameness of genus and over whether riba is limited to measured and weighed goods. If riba applies to countable goods and cryptocurrencies are countable, the ruling may extend to cryptocurrency exchange. The study asks how riba operates in buying and selling cryptocurrencies.

Methodology

The article uses critical content analysis based on library and electronic sources. The authors identify primary sources, extract the elements relevant to the issue, analyze them, and then develop a comprehensive theory. A significant part of the research consists of critiques directed at competing theories and their underlying assumptions.

Literature Review

Because cryptocurrencies are new, no independent work has directly answered the questions of exchange riba in this field. Related studies have examined the condition of sameness of genus in exchange riba or the conceptual ambiguity of measured, weighed, and countable goods. These works do not answer the present article's central questions about the operation of riba in countable goods and then in cryptocurrencies.

Findings

The reports commonly used to deny riba in countable goods are not sufficiently reliable in chain of transmission and cannot establish that exclusion. The examples in the reports concern goods sold by inspection and cannot be generalized to all countable goods. Limiting riba to measured and weighed goods would allow users to use countable goods to circumvent the prohibition, defeating the purpose of the lawgiver. Historical evidence also shows that gold and silver coins were treated as countable in practice, while riba was nevertheless prohibited in them. Therefore exchange riba applies to countable goods, except in narrow cases expressly supported by proof.

Discussion

On this basis, cryptocurrencies are countable goods and the rules of exchange riba apply to them. The authors conclude that exchanges involving an excess between cryptocurrencies of the same kind are prohibited and void. The analysis does not deny the broader complexity of cryptocurrency transactions,

but it establishes that the countable character of cryptocurrencies is not a reason to exclude them from riba.

Conclusion

The narrations on exchange riba do not prove non-application of riba to countable goods. Their chains are weak and their examples are limited to inspected goods. If riba were restricted to measured and weighed items, usurers could continue through countable goods, which would contradict the objective of prohibition. Since all cryptocurrencies are countable, excess in exchange between items of the same kind must be avoided. Where such excess occurs, the conduct is prohibited and the transaction is void.

Declarations

Author Contributions: Data collection: Amirhossein Adibi Sedeh, Sajjad Salehi, Seyed Abdolvahab Razavi Tabar, and Mojtaba Alinejad. Report preparation: Seyed Abdolvahab Razavi Tabar. Data analysis: Amirhossein Adibi Sedeh, Sajjad Salehi, Seyed Abdolvahab Razavi Tabar, Mojtaba Alinejad, and Ali Akbar Jahanbakhshi.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: No acknowledgement was declared.

Ethical Considerations: The authors observed the ethical principles governing the conduct and publication of scientific research.

Funding: This research received no specific grant from public, commercial, or not-for-profit funding bodies.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Declaration on Generative AI and AI-assisted Technologies: The authors declared that no artificial intelligence was used in the writing process.

ربای معاملی در مبادله رمزارزها

امیرحسین ادیبی سده^۱، سجاد صالحی^۲، سید عبدالوهاب رضوی تبار^۳، مجتبی علی نژاد^۴،
و علی اکبر جهانبخشی^۵

۱. فارغ التحصیل کارشناسی ارشد حقوق مالکیت فکری، دانشگاه تهران، دانشکده‌گان فارابی، قم، ایران. رایانامه: Amirhossein.adib76@gmail.com
۲. دانشجوی دکتری فقه و مبانى حقوق اسلامی، پژوهشکده امام خمینی، تهران، ایران. رایانامه: ss.salehi1996@gmail.com
۳. نویسنده مسؤل، دانشجوی دکتری فقه و مبانى حقوق اسلامی، پژوهشکده امام خمینی، تهران، ایران. رایانامه: Razavitabar@gmail.com
۴. دانشجوی دکتری فقه و مبانى حقوق اسلامی، پژوهشکده امام خمینی، تهران، ایران. رایانامه: alinejad.mojtaba@gmail.com
۵. دانشیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: ajjahanbakhshi@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

امروزه پدیده نوظهور ارزهای رمزیایه، جایگاه ویژه‌ای در میان مبادلات و روابط اقتصادی مردم و دولت‌ها پیدا کرده است. با توجه به امکان تحقق ربای معاملی در مبادلات یادشده، لازم و ضروری است که به‌منظور گرفتار نشدن مردم در دام معاملات ربوی پژوهشی در این زمینه صورت گیرد تا بتوان به این سؤال پاسخ داد که در رمزارزها که از معدودات به شمار می‌آیند، جریان ربای معاملی چگونه است؟ این مقاله با بررسی این مسئله به روش توصیفی-تحلیلی و مراجعه به منابع کتابخانه‌ای به این نتایج دست یافته است که نخست، ربا در معدودات نیز جریان دارد و تنها در صورتی که بتوان با خبر واحد، عموم تحریم ربا را تخصیص زد، خرید و فروش یک لباس در مقابل دو لباس - و نه تمامی کالاهایی که با مشاهده خرید و فروش می‌شوند- از ربای معاملی استثنا می‌شود. دوم، رمزارزها از معدودات شمرده می‌شوند، لذا رعایت تساوی در معامله آن‌ها لازم و ضروری است. لذا نمی‌توان، به‌طور مثال، توکن در برابر توکن و کوین در برابر کوین را به زیاده در برابر هم دادوستد نمود.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:

ربای معاملی،

معدود،

اتحاد جنس،

ارزهای رمزی،

رمزارزها،

ارزهای دیجیتال،

کارکردهای پول،

مالیت

استناد: ادیبی سده، امیرحسین؛ صالحی، سجاد؛ رضوی تبار، سید عبدالوهاب؛ علی نژاد، مجتبی؛ و جهانبخشی، علی اکبر. (۱۴۰۴). ربای معاملی در مبادله رمزارزها. مطالعات فقه اسلامی و مبانى حقوق، (۲۳۰)، ۲۶۵-۲۹۰.

<https://doi.org/10.22034/FVH.2023.17325.1861>

مقدمه

ظهور رمزارزها، چالش‌های جدیدی را نسبت به شناخت موضوع این پدیده و همچنین حکم شرعی مبادله آن ایجاد کرده است. یکی از چالش‌های مهمی که در زمینه خرید و فروش رمزارزها وجود دارد، تحقق ربای معاملی است. ربا بنا بر نظر فقیهان حرام بوده و شارع مقدس از این عمل به شدت نهی فرموده و با رباخواران اعلام جنگ نموده است. (بقره: ۲۷۹-۲۷۸) برای تحقق ربای معاملی اکثر فقیهان وجود دو شرط «هم‌جنس بودن» و «مکیل و موزون بودن» را لازم دانسته‌اند، اما نخست، در معنای هم‌جنس بودن اختلاف نظر دارند و دوم، در مورد منحصر بودن جریان ربا در مکیل و موزون و عدم تعدی آن به معدودات اختلاف نظر دیده می‌شود. طبق این دو شرط اگر بتوان تحقق ربا در معدودات را ثابت کرد، با اثبات چند مقدمه دیگر می‌توان حکم به جریان ربا در معامله رمزارزها با یکدیگر داد و بعد از مشخص شدن معنای هم‌جنس بودن می‌توان تحقق ربا در معامله رمزارزهای هم‌نام و... را مورد بررسی قرار داد. پس ضروری است برای جلوگیری از ارتکاب ربا توسط مسلمانان، درگیری اقتصاد کشور با این مسئله و خط مشی دادن به قانون‌گذاران این حوزه _ با فرض حل دیگر چالش‌های شرعی رمزارزها _ پیش از گسترش و رواج خرید و فروش رمزارزها، چالش تحقق ربای معاملی در این حوزه بررسی شود.

به صورت مشخص این جستار در پی پاسخ‌دادن به این مسئله است که جریان ربا در خرید و فروش رمزارزها چگونه است؟ به نظر می‌رسد برخلاف نظر مشهور، ربا در معدودات نیز جریان داشته باشد و لذا بتوان جریان ربا در رمزارزها را اثبات نمود ولی برای پاسخ به این مسئله محوری و اصلی، ابتدا باید به چند سؤال دیگر که برای پاسخ به این سؤال اصلی مورد نیاز است، پرداخته شود؛ ربا در معدودات جریان دارد؟ اگر جریان دارد، رمزارزها معدود هستند؟ در ادامه برای رسیدن به پاسخ مسئله اصلی، به بررسی موارد مورد نیاز پرداخته خواهد شد.

پیشینه پژوهش

با توجه به نو بودن مسئله رمزارزها، در پاسخ به پرسش‌های فوق، مطلبی نگاشته نشده است ولی مقالاتی در حوزه ربای معاملی که مرتبط با مسئله حاضر هستند، به رشته تحریر درآمده‌اند؛

۱. تأملی بر انگاره فقیهان در باب اشتراط «اتحاد جنس» در تحقق ربای معاملی (علی اکبری بابوکانی و همکاران، ۱۳۹۸، صص. ۱۰۰-۷۷) نگارندگان معتقدند بررسی روایات این باب اتحاد جنس عوضین، لزوم هم‌جنس بودن را با تعبیری که فقیهان دارند، نمی‌رساند و می‌توان معیار «هم ارزش بودن» را جایگزین هم‌جنس بودن نمود. بدین ترتیب اگر ارزش دو کالا مشابه نبود، نه تنها گرفتن زیاده جایز است، بلکه نگرفتن زیاده عین ربا خواهد بود.

۲. ابهام‌زدایی فقهی از ربای معاملی در معدودات مثلی و آثار آن در نظام پولی و مالی (یوسفی و مادرشاهی، ۱۳۹۹، صص. ۱۳۰-۱۰۶) نگارندگان معتقدند: ابهامی در بحث مفهومی مکیل، موزون و معدود به وجود آمده و همین امر منشأ اشتباه در حکم فقهی ربا در معدودات مثلی شده است.

بررسی پیشینه این مسئله نشان می‌دهد، هیچ‌یک از دو مقاله فوق، به پرسش‌های پیش روی این جستار پاسخ نداده‌اند و یا به نتیجه‌ای مغایر با یافته‌های این پژوهش رسیده‌اند؛ بنابراین برای پاسخ به این پرسش‌ها، بعد از تبیین مفاهیم، به جریان یا عدم جریان ربای معاملی در معدودات و سپس رمزارزها پرداخته خواهد شد.

مفاهیم

قبل از ورود به مسئله تحقیق ابتدا لازم است مفاهیم کاربردی را تعریف کنیم.

ربا

راغب اصفهانی و ابن فارس واژه ربا را به معنای «زیادی، علو و برتری» (راغب اصفهانی، ۱۴۴۰، ص. ۳۴۰؛ ابن فارس، ۱۴۱۲، ج ۲، ص. ۴۸۳) ابن منظور آن را به معنای «زیاده» و «نمو» (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص. ۳۰۴) و مصطفوی ربا را به معنای «انتفاخ با زیاده» (مصطفوی، ۱۳۸۲، ج ۴، ص. ۳۵) آورده‌اند. فقیهان نیز معنای لغوی را مبنای تعریف اصطلاحی خود از ربا قرار داده‌اند.

ابن‌ادریس، علامه حلی، شهید ثانی و طباطبایی در تعریف ربا آورده‌اند: «ربا شرعاً بیع یک مثل به مثل دیگر است با شرایط دیگر»^۱ (ابن‌ادریس، ۱۳۷۲، ج ۲، ص. ۲۵۴-۲۵۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص. ۳۰۱؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص. ۳۱۶؛ طباطبایی، ۱۳۶۹، ج ۸، ص. ۲۷۹)؛ با این تفاوت که صاحب مسالک شرایط دیگر را در تعریف خود ذکر کرده است: «مبادله یکی از متمائلی که با کیل و وزن در زمان صاحب شرع یا عادت، به دیگری همراه با زیادی حقیقی یا حکمی در یکی از آن‌ها»^۲ (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص. ۳۱۶).

مهم‌ترین ویژگی این تعریف، محدود بودن ربا به بیع است. فاضل مقداد و محقق کرکی ربا را در بیع منحصر نکرده‌اند (فاضل مقداد، ۱۴۱۴، ج ۲، ص. ۳۶؛ محقق کرکی، ۱۳۷۰، ج ۴، ص. ۲۶۵) راوندی در کتاب فقه القرآن ربا را این‌گونه تعریف می‌کند: «ربا در اصل به معنای زیادی است و پس ربا همان زیادی هم‌جنس یا مماثل بر رأس مال است»^۳ (راوندی، ۱۳۶۹، ج ۲، ص. ۴۵). مقدس اردبیلی در کتاب زبده البیان در تعریف ربا آورده است: «أنه عبارة عن المعاوضة عن المكيل أو الوزن...» (مقدس اردبیلی، ۱۳۷۷، ص. ۴۳۲) بدین ترتیب وی با آوردن واژه «معاوضه»، ربا را محدود به بیع نکرده و آن را در دیگر معاوضات نیز جاری می‌داند. ربا دو قسم است: ربای معاملی و ربای قرضی (خمینی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص. ۴۰۹)؛

ربای معاملی

در معاملات پایاپای هرگونه زیادی در معامله هم‌جنس یا معامله‌ای که مشتمل بر زیادی یکی از عوضین باشد، با فرض تحقق شرایط خاص، ربای معاملی نامیده می‌شود. در ربای معاملی شخص (حقیقی یا حقوقی)

۱. «أنه شرعاً بیع أحد المتماثلین بالآخر مع شرائط اخر».

۲. «بیع أحد المتماثلین المقدرین بالکیل أو الوزن فی عهد صاحب الشرع علیه الصلاه والسلام، أو فی العاده بالآخر مع زیاده فی أحدهما حقیقه أو حکماً، أو اقتراض أحدهما مع الزیاده و ان لم یكونا مقدرین بهما اذا لم یکن باذل الزیاده حریباً و لم یکن المتعاقدان والداً مع ولده و لا زوجاً مع زوجته، انتهى».

۳. «أصل الربا الزیاده، و الربا هو الزیاده علی رأس المال من جنسه أو مماثله».

به شخص دیگر کالایی می‌دهد و در مقابل مقدار بیشتری از همان کالا از وی می‌گیرد. مقدار اضافه شده را ربای معمولی می‌گویند (انصاری، ۱۴۰۱، ج. ۱، ص. ۲۴۸).
ربای معمولی با دو شرط تحقق می‌یابد:

الف) هر دو عوض از یک جنس باشند. معیار همجنس بودن، صدق یک اسم بر هر دو است، مانند گندم مرغوب و نامرغوب که هر دو را گندم می‌گویند. (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۲۳، ص. ۳۳۸) البته در مورد معنای اتحاد جنس اختلاف نظر وجود دارد که در ادامه مورد بررسی قرار خواهد گرفت.
ب) دو عوض، پیمانه‌ای یا وزنی معامله شوند. بنابر مشهور، ربا در معامله اجناس غیر پیمانه‌ای و وزنی مانند اجناسی که با شمارش یا متر یا مشاهده معامله می‌شوند، جریان ندارد (طوسی، ۱۴۱۱، ج. ۵، ص. ۲۶۹).

ربای قرضی

در ربای قرضی، روند کار به این شکل است که شخص به شخص دیگر پولی را به صورت قرض می‌دهد که پس از زمان معین آن را به همراه مبلغی اضافی برگرداند. آن مبلغ اضافی که قرض دهنده (مقرض) هنگام دادن وام شرط می‌کند از قرض گیرنده (مقترض) علاوه بر اصل وام دریافت کند، ربای قرضی نامیده می‌شود. در تحقق ربای قرضی فرق نمی‌کند مال قرض داده شده پیمانه‌ای باشد یا وزنی یا غیر آن (یزدی، ۱۳۹۸، ج. ۱، ص. ۱۲)

این قسم از ربا شرایط ربای معاوضه را ندارد؛ به همین جهت در ربای قرضی فرقی بین مکیل و موزون و معدود نیست. تنها رکن آن، شرط مقدار اضافی است که شرط شود، به هنگام بازگرداندن، چیزی اضافه بدهد خواه چیز اضافه از همان جنس باشد، یا جنس دیگر یا حتی خدمتی از خدمات باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵، صص. ۴۹-۵۰).

ارز رمزنگاری شده

ارزهای رمزی نوعی ارز مجازی هستند که از فناوری رمزنگاری در طراحی آن‌ها استفاده شده است (اخوان، ۱۳۹۸، ص. ۶۷). در واژه‌نامهٔ مریم-وبستر رمز ارز به «هرگونه ارزی که تنها به صورت دیجیتالی وجود دارد، معمولاً صادرکننده یا تنظیم کننده مرکزی ندارد، اما از سامانه توزیع شده برای ذخیره تراکنش‌ها و مدیریت انتشار واحدهای جدید استفاده می‌کند و برای ممانعت از جعل و تراکنش‌های متقابلانه بر رمزنگاری تکیه دارد» تعریف شده است (Merriam-Webster, 2019).

عملیات رمزنگاری در این ارزها با کد کردن اطلاعات از طریق الگوریتم‌های پیچیده ریاضی انجام می‌شود، رمزنگاری اطلاعات به افزایش امنیت ارزهای رمزی کمک می‌کند. ارزهای رمزی، برخلاف ارزهای دیجیتال و مجازی، غیرمتمرکز هستند؛ توسط هیچ حکومت، سازمان یا ارگان خاصی کنترل نمی‌شوند و هیچ شخص یا نهادی توان کنترل یا دست‌کاری در آن‌ها را ندارد (اخوان، ۱۳۹۸، ص. ۶۷).

رمزارزها به صورت کلی بر دو قسم تقسیم می‌شوند؛

کوین

کوین‌ها (Coin) نوعی پول دیجیتال هستند که با استفاده از روش‌های رمزنگاری خلق می‌شوند. از معروفترین آن‌ها می‌توان به بیت‌کوین اشاره کرد که بر اساس فناوری بلاک‌چین ساخته شده است. بلاک‌چین یک سامانه عمومی و توزیع‌شده است که تمام معاملات کوین‌ها را به صورت شفاف ثبت و نگهداری می‌کند. داده‌های بلاک‌چین توسط شرکت‌کنندگان در شبکه به اشتراک گذاشته می‌شوند و از امنیت و صحت آن‌ها اطمینان حاصل می‌شود. بلاک‌چین جلوی تقلب و دست‌کاری داده‌ها را می‌گیرد. برخی از کوین‌ها مانند لایت‌کوین و بیت‌کوین‌کش از پروتکل بیت‌کوین که توسط ساتوشی ناکاموتو طراحی شده است نشئت گرفته‌اند و برخی دیگر مانند اتریوم، ریپل و مونرو بلاک‌چین منحصر به فرد خود را دارند. قابل تبادل، تقسیم، پذیرفته شدن، حمل، ماندگار و محدود بودن، راه‌حلی برای انجام پرداخت، خرید و فروش، قابل شرکت در شبکه بلاک‌چین آن‌ها، قابل فرستادن و گرفتن یا استخراج کردن، از جمله ویژگی‌های کوین هستند. این پول‌ها دارای زنجیره بلاک خودشان و به عنوان ارز آن زنجیره شناسایی می‌شوند، این پول‌ها در صورت استفاده از فناوری بلاک‌چین، قابل استخراج هستند و قصد دارند در آینده جایگزین پول فیات شوند و همه می‌توانند از آن‌ها استفاده کنند و محصور به گروه خاصی نیستند. (ملا میرزایی، ۱۳۹۸، ص. ۴۸)

بیت‌کوین، آلت‌کوین‌ها، بیت‌کوین‌کش و لایت‌کوین از انواع کوین‌ها هستند (زندی حقیقی، بی‌تا، ص. ۲۶؛ ملا میرزایی و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۴۸)

توکن

توکن‌ها (Token) نوعی دارایی دیجیتال هستند که برای یک پروژه خاص، به عنوان یک روش پرداخت یا یک حق مشارکت، صادر می‌شوند. توکن‌ها مانند کوین‌ها، قابل تبادل و تراکنش هستند، اما فقط در اکوسیستم پروژه خود ارزش دارند. توکن‌ها ممکن است برای اهداف مختلفی طراحی شوند، مانند نشان دادن یک دارایی دیجیتال، یک واحد ارزش، یک سهم شرکت، یک دسترسی به کارکردهای پروژه و غیره. برای مثال، بلیت استخراج یک توکن در دنیای واقعی است که فقط در زمان و محل مشخص قابل استفاده است و نمی‌توان آن را مثلاً برای خرید لباس استفاده کرد. توکن‌های دیجیتال هم همین‌طور هستند، فقط در پروژه خود قابل استفاده و معامله هستند. (بامبارا و آلن، ۱۳۹۹، ص. ۸۱؛ ملا میرزایی، ۱۳۹۸، ص. ۴۸) کاربردهای گسترده‌تر نسبت به کوین، عدم قابلیت استخراج، استفاده از کوین برای خرید آن‌ها، از ویژگی‌های توکن‌ها هستند. توکن‌های سهام یا توکن‌های سرمایه‌ای، توکن‌های خدماتی، توکن سرمایه‌ای و توکن پاداش از انواع توکن‌ها به شمار می‌آیند. (هالاکوبی، ۱۳۹۹، ص. ۸۱)

در جستار حاضر به بررسی جریان ربای معاملی در مبادله آن‌ها پرداخته خواهد شد.

دیدگاه‌ها در خصوص جریان ربا در شمردنی‌ها (معدودات) و ارزهای رمزپایه

همان‌طور که گذشت، اگر عوضین مماثل عرفی باشند و هنگام معامله یکی از آن‌ها از دیگری بیشتر باشد ربا تحقق خواهد یافت. عوضین با مقیاس‌های متفاوتی سنجیده می‌شوند؛ پیمان، وزن، عدد، زرع و مشاهده از

جمله مقیاس‌هایی هستند که برای سنجش اجناس مورد استفاده قرار می‌گیرد. مطابق روایات (حر عاملی، ۱۴۱۱، ج. ۱۲، ص. ۴۳۴)، تحقق ربای معاملی در صورت تفاضل، در مورد کالاهایی که به‌طور وزنی یا پیمانه‌ای معامله می‌شوند، مسلم است. ولی فقیهان در انحصار ربای معاملی در مکیل و موزون و تعدی حکم آن به معدودات یا مشاهدات با یکدیگر اختلاف دارند:

جواز ربا در معامله شمردنی‌ها

مشهور فقیهان این قول را پذیرفته‌اند (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۵، ص. ۲۶۹؛ کرکی، ۱۴۰۴، ج. ۴، ص. ۲۶۹؛ شهید ثانی، ج. ۳، ص. ۳۲۲؛ خمینی، ج. ۱، ص. ۵۳۷؛ خوبی، ص. ۳۵۷؛ حکیم، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۷۱) و معتقدند ربا تنها در مکیل و موزون جریان دارد و شامل اجناسی نمی‌شود که غیر از این دو صورت سنجش می‌شوند. این گروه برای این ادعای خود به روایاتی که در این خصوص وارد شده استناد می‌کنند، لذا باید این دسته از روایات مورد بررسی سندی و دلالتی قرار گیرند:

روایت اول

در روایات وارد شده است که منصور از معصوم علیه السلام می‌پرسد: معامله گوسفند با دو گوسفند و تخم مرغ با دو تخم مرغ چه حکمی دارد؟ ایشان فرمودند: «اگر مکیل و موزون نباشد مشکلی ندارد.» شیخ مثل این روایت را نقل کرده ولی در انتها می‌آورد که در صورتی در عوضیت چیز مکیل و موزون نباشد.^۱

روایت دوم

محمد بن حسن با اسناد خود از حضرت صادق علیه السلام نقل می‌کند که از ایشان در خصوص معامله یک تخم مرغ در برابر دو تخم مرغ پرسیدم و ایشان فرمودند: «مشکلی ندارد.» معامله یک بالش با یک لباس چطور؟ فرمودند: «مشکلی ندارد.» اسب در برابر دو اسب چطور؟ ایشان فرمودند: «مشکلی ندارد» و سپس فرمودند: «هرچیزی که مکیل یا موزون باشد، معامله دو با یک چیز که مثل هم و از جنس واحد هستند، صحیح نیست ولی در صورتی که مکیل یا موزون نباشند مشکلی ندارد که دو در برابر یک معامله شود.»^۲ در روایتی دیگر از ایشان نقل شده است که فرمودند: «معامله دو لباس با یک لباس مشکلی ندارد.» (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۳، ص. ۱۰۱).

۱. «و مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى وَ غَيْرِهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنِ الْيُوبِ بْنِ نُوحٍ عَنِ الْعَاسِمِ بْنِ غَامِرٍ عَنِ دَاوُدَ بْنِ الْخُصَيْنِ عَنْ مَنْصُورٍ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الشَّاهِ بِالشَّائِبِ وَ الْبَيْضِ بِالْبَيْضَتَيْنِ قَالَ لَا بَأْسَ مَا لَمْ يَكُنْ كَيْلًا أَوْ وَزْنًا. وَ زَوَّاهُ الشَّيْخُ بِاسْتِثْنَاءِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدٍ بِنِ سَمَاعَةَ عَنِ ابْنِ رِبَاعٍ عَنْ مَنْصُورِ بْنِ حَارِثٍ مِثْلَهُ إِلَّا أَنَّهُ قَالَ مَا لَمْ يَكُنْ فِيهِ كَيْلٌ وَ لَا وَزْنٌ».

۲. «مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِاسْتِثْنَاءِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَمَاعَةَ عَنِ ابْنِ رِبَاعٍ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ مَنْصُورِ بْنِ حَارِثٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الْبَيْضِ بِالْبَيْضَتَيْنِ قَالَ لَا بَأْسَ بِهِ وَ النَّوْبِ بِالنُّوبَيْنِ قَالَ لَا بَأْسَ بِهِ وَ الْفَرَسِ بِالْفَرَسَيْنِ فَقَالَ لَا بَأْسَ بِهِ ثُمَّ قَالَ كُلُّ شَيْءٍ يُكَالُ أَوْ يُوزَنُ فَلَا يَضِلُّ مِثْلَيْنِ بِمِثْلِ إِذَا كَانَ مِنْ جِنْسٍ وَاحِدٍ فَإِذَا كَانَ لَا يُكَالُ وَ لَا يُوزَنُ فَلَا بَأْسَ بِهِ اثْنَيْنِ بِوَاحِدٍ. وَ عَنْهُ عَنِ ابْنِ رِبَاعٍ عَنِ جَمِيلٍ عَنِ زُرَّارَةَ عَنِ أَبِي جَعْفَرٍ ع قَالَ: لَا بَأْسَ بِالنُّوبِ بِالنُّوبَيْنِ».

روایت سوم

محمد بن از حضرت امیر مؤمنان علیه السلام نقل می‌کند که ایشان مردم عراق را می‌پوشاند. در میان لباس‌ها حله‌ای خوب وجود داشت، امام حسین علیه السلام آن حله را خواست. پس ایشان امتناع کردند. حضرت ابی عبدالله علیه السلام فرمودند به‌جای آن دو حله می‌دهم. ایشان امتناع کردند تا اینکه پنج حله رسید و سپس حله را به ایشان دادند و پنج حله را از ایشان گرفتند و در حجره قرار دادند و فرمودند پنج تا در برابر یکی گرفتیم^۱ (حر عاملی، ج. ۱۸، ص. ۱۵۴).

عدم جواز ربا در معاملهٔ معدودات

شیخ مفید، سلار، بحرانی و شهید مطهری، موضوع ربای معاملی را شامل معدودات هم می‌دانند (شیخ مفید، ص. ۶۰۵؛ سلار دیلمی، ۱۴۰۴، ص. ۱۷۹؛ بحرانی، ج. ۱۹، ص. ۲۵۱؛ مطهری، ۱۳۷۲، ص. ۷۸). شیخ مفید می‌گوید: حکم اشیایی که به‌صورت عددی معامله می‌شوند، حکم اشیای مکیل و موزون است و اگر از یک جنس باشند، خرید و فروش با تفاضل، جایز نیست و اگر جنسشان مختلف باشد، معاملهٔ آن به‌صورت نسبه جایز نیست (شیخ مفید، ۱۴۱۰، ص. ۶۰۵). این گروه نیز برای ادعای خود، ادله‌ای ذکر نموده‌اند:

الف. اطلاق لفظ ربا: لفظ ربا از نظر لغت که به‌معنای زیادی است (ابن فارس، ۱۳۸۵، ج. ۲، ص. ۴۸۳) اطلاق داشته و دلالت بر تحقق ربا در معدودات دارد (علامهٔ حلی، ۱۴۱۲، ج. ۵، ص. ۸۵).

ب. ملاک حرمت ربا: ملاک حرمت ربا ظلم بودن آن است. همچنین، روایت: «لاربا الا فی ما یکال او یوزنه» دربارهٔ کالاهایی است که به هیچ نحو قابل توزین و کیل نبوده و با مشاهده معامله می‌گردند؛ بنابراین، شامل معدودات نمی‌شود، زیرا معدودات قابل کیل و توزین هستند. بر این اساس، ربا در معدودات محقق است و در کالاهای قابل مشاهده راه ندارد (مطهری، ص. ۱۹۰؛ طباطبایی حکیم، ۱۳۸۴، ج. ۲، ص. ۷۱).

ج. روایات: طرفداران دیدگاه مذکور جهت اثبات نظر خود به روایات محمد بن مسلم (حر عاملی، ۱۴۱۲، ج. ۱۸، ص. ۱۵۴)، و ابن مسکان (حر عاملی، ۱۴۱۲، ج. ۱۸، ص. ۱۶۰) استناد نموده‌اند. روایات مذکور بر ممنوعیت فروش دو لباس یا دو حیوان به یک لباس یا یک حیوان دلالت دارند.

روایت اول

محمد بن مسلم می‌گوید از امام صادق علیه السلام سؤال کردم: آیا می‌توان دو لباس کم کیفیت را با یک لباس خوب و یک شتر را با دو شتر و یک دابه یا دو دابه را معاوضه کرد؟ ایشان در جواب فرمودند: حضرت علی علیه السلام از این کار کراهت داشتند و ما نیز از انجام این کار کراهت داریم مگر اینکه صنف آن‌ها

۱. «حسن محمد بن الحسن [بازسازی] باسناده عن الحسن بن سعید [بازسازی] عن فضاله عن أبان عن سلمه عن أبي عبد الله ع عن أبيه ع عن علي ع قال: أنه كَسَا النَّاسَ بِالْعِرَاقِ وَكَانَ فِي الْكُشُوفِ خَلَّةٌ خَيْدَةٌ قَالَ فَسَأَلَهَا إِيَّاهُ الْحُسَيْنُ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَأَبَى فَقَالَ الْحُسَيْنُ أَنَا أُعْطِيكَ مَكَانَهَا خَلَّتَيْنِ فَأَبَى فَلَمْ يَبْزَلْ يُعْطِيهِ حَتَّى بَلَغَ خُمْسًا فَأَخَذَهَا مِنْهُ ثُمَّ أَعْطَاهُ الْخَلَّةَ وَجَعَلَ الْخَلَّةَ فِي جِجْرِهِ وَ قَالَ لِأَخِي خُمْسُهُ بِوَاجِدِهِ».

متفاوت باشد. راوی می‌گوید در مورد شتر و گاو و گوسفند یا یکی از آن‌ها نیز پرسیدم. ایشان فرمودند: ما نسبت به این‌ها نیز کراهت داریم^۱ (حر عاملی، ۱۴۱۱، ج. ۱۸، ص. ۱۵۴).

روایت دوم

حسین بن سعید با اسناد خود از حضرت صادق علیه السلام روایت می‌کند که در مورد مردی که می‌گفت: «اسب خود را با اسب من تعویض کن من چیزی بیشتر به تو می‌دهم.» ایشان جواب دادند: «این کار درست نیست.»^۲ ولی اگر بگوید: «اسب خود را به فلان قیمت به من بده و من اسب خود را به فلان قیمت می‌دهم.» معامله بدون اشکال می‌شود (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۳، ص. ۱۰۱).

عدم جواز ربا در معامله نسبیّه معدودات

شیخ طوسی در نهاییه (۱۴۰۷، ص. ۳۷۷) و ابن حمزه (۱۳۹۰، ص. ۲۵۴) قائل به تفصیل شده‌اند و معتقدند: مبادله غیرمکمل و موزون همراه با زیادی در معاملات نقد، جایز و در معاملات نسبیّه ممنوع است. این گروه برای ادعای خود به برخی روایات استناد نموده‌اند:

دلیل اول: روایت حلبی

حسین بن محمد از حضرت صادق علیه السلام روایت می‌کند که اگر غذا، اجناس یا چیز دیگری متفاوت باشند، فروش دو در برابر یک آن، به صورت دست به دست (نقدی)، اشکالی ندارد ولی نسبیّه آن درست نیست^۳ (کلینی، ج. ۵، ص. ۹۱؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۷، ص. ۹۳؛ حر عاملی، ۱۴۱۱، ج. ۱۸، ص. ۱۵۷). این روایت چنین بر می‌آورد که بیع نسبیّه‌ای مشتمل بر زیاده در دو مورد جایز نیست: بیع مکمل و موزون به غیرهمجنس (مثل ده کیلو برنج در قبال بیست کیلو گندم شش ماهه که در این مورد اگر معامله نقد باشد صحیح است، زیرا ربا در معامله مکمل و موزون مشروط به همجنس بودن است اما در مورد نسبیّه حتی در غیرهمجنس مکمل هم معامله باطل است) و بیع غیر مکمل و موزون به همجنس خود (مثل بیع یک میلیون در قبال یک میلیون و نیم شش ماهه).

۱. «و عَنْهُ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَيْسَى عَنْ حَرِيزِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَنِ النَّوْثَيْنِ الرَّيْبِيِّينِ بِالنَّوْبِ الْمُرْتَفِعِ وَ الْبَعْرِ بِالْبَعِيرَيْنِ وَ الدَّابَّةِ بِالدَّابَّتَيْنِ فَقَالَ كَرِهَ ذَلِكَ عَلَيَّ ع فَتَحُنْ نَكَرَهُهُ إِلَّا أَنْ يَخْتَلِفَ الصُّفْنَانِ قَالَ وَ سَأَلْتُهُ عَنِ الْإِبِلِ وَ الْبَقَرِ وَ النَّعَمِ أَوْ أَحَدِهِمْ فِي هَذَا الْبَابِ قَالَ نَعَمْ نَكَرَهُهُ».

۲. «عَنْهُ [الْحُسَيْنُ بْنُ سَعِيدٍ] عَنْ صَفْوَانَ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الرَّجُلِ يَقُولُ غَاوِضِي بِفَرَسِي فَرَسَكَ وَ أَرِيذَكَ قَالَ لَا يَصْلُحُ وَ لَكِنْ يَقُولُ أُعْطِي بِفَرَسِكَ بِكَذَا وَ كَذَا وَ أُعْطِيكَ فَرَسِي بِكَذَا وَ كَذَا».

۳. «الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ دَكْرَةَ عَنْ أَبَانَ عَنْ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: مَا كَانَ مِنْ طَعَامٍ مُخْتَلِفٍ أَوْ مَتَاعٍ أَوْ شَيْءٍ مِنْ الْأَشْيَاءِ يَتَفَاضَلُ فَلَا بَأْسَ بِبَيْعِهِ مِثْلَيْنِ بِمِثْلِ بَدَأَ يَبْدُ فَأَمَّا نَظَرُهُ فَلَا تَصْلُحُ».

دلیل دوم: روایت زراره

علی بن ابراهیم از حضرت صادق علیه السلام نقل می‌کند که ایشان فرمودند: «یک شتر در برابر دو شتر و یک حیوان در برابر دو حیوان اگر دست به دست (نقدی باشد)، مشکلی ندارد»^۱ (کلینی، ۱۳۸۷، ج. ۵، ص. ۱۹۰). استناد به روایت بدین شکل است که قید «بدا بید» در این روایت، احتراز از بیع نسیه‌ای بوده و بنابراین مفاد روایت چنین خواهد بود که بیع نسیه‌ای مشتمل بر زیاده در امثال شتر و اسب و... که مکمل و موزون نیستند، ممنوع است.

دلیل سوم: روایت عبدالرحمن بن ابی‌عبدالله

محمد بن یحیی نقل می‌کند ابی بن عبدالله می‌گوید از حضرت صادق (ع) از حکم خرید و فروش یک غلام در برابر دو غلام، و یک برده در برابر یک برده و پول سؤال کردند، ایشان فرمودند: «خرید و فروش این چنینی همه حیوان‌ها به صورت دست به دست (نقدی) هیچ اشکالی ندارد»^۲ (کلینی، ۱۳۸۵، ج. ۵، ص. ۱۹۱). منطوق این روایت تجویز تفاضل در بیع نقدی حیوان به حیوان - که از معدودات است - است و مفهوم آن - با توجه به احترازی بودن قید «بدا بید» - عدم جواز بیع نسیه‌ای مشتمل بر زیاده حیوان به حیوان است.

جواز ربا در معامله در کالاهای مشاهدی

برخی با استناد به روایات، ربای معاوضی را مختص کالاهایی می‌دانند که به وسیله مشاهده خرید و فروش می‌شوند (سبحانی، ۱۳۹۶) وی درصدد توجیه روایاتی که در آن عبارت «لَا يَكُونُ الرَّبَا إِلَّا فِيمَا يُكَالُ أَوْ يُوزَنُ» به کار رفته است برآمده و معتقد است: ممکن است این روایات در رد عامه وارد شده‌اند، زیرا آن‌ها معتقدند ربای معاوضی که تفاضل و زیادی‌اش حرام است، در شش چیز جریان دارد به بیان دیگر: این روایات مفهوم ندارند که اگر گفتیم ربا در مکمل و موزون جریان دارد تا معنایش این باشد که پس در معدود و مذروع ربا نیست، این روایات مفهوم ندارند و نظر به این قسمت هم ندارند، بلکه نظر به دیدگاه اهل سنت دارند و می‌خواهند آن‌ها را رد کنند که ربا منحصر به شش چیزی که شما می‌گویید نیست، بلکه امام علیه السلام می‌فرماید این شش تا از قبیل مثال‌اند و الا میزان مطلق مکمل و مطلق موزون است، اتفاقاً همان شش چیزی که آن‌ها گفته‌اند یا از قبیل مکمل هستند یا از قبیل موزون یا اینکه باید گفت برخلاف عبارت «لا ربا فی المعدود» که قابل توجیه نیست، این عبارت قابل توجیه است و می‌توان مراد از آن اخراج آنچه باشد که با مشاهده خرید و فروش می‌شود، زیرا تمامی مثال‌هایی که در روایات مورد بحث وجود دارند، همگی از قبیل کالاهایی هستند که با مشاهده خرید و فروش می‌شوند مانند حیوانات و تخم مرغ و لباس (کلینی، ۱۳۸۵، ج. ۵، ص. ۱۹۱).

۱. «عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ، وَ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ، عَنِ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى وَ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ، عَنْ جَمِيلِ بْنِ زُرَّارَةَ: عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ، قَالَ: «الْبَيْعُ بِالْبَيْعِزَيْنِ، وَ الدَّائِبَةُ بِالدَّائِبَتَيْنِ، يَدَأُ يَدًا، لَيْسَ بِهِ بَأْسٌ».

۲. «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ، عَنْ أَبَانَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ الْعَبْدِ بِالْعَبْدَيْنِ، وَ الْعَبْدِ بِالْعَبْدِ وَ الدَّرَاهِمِ؟ قَالَ: «لَا بَأْسَ بِالْحَيَوَانَ كُلِّهِ يَدَأُ يَدًا» (کلینی، وسائل الشیعه ج. ۵، ص. ۱۹۱). در برخی اسناد عبارت «لا بأس بالحیوان کلها» به جای «لا بأس بالحیوان کلِّه» به کار برده شده است (القیه، ج. ۳، ص. ۲۸۰؛ طوسی، التهذیب، ج. ۷، ص. ۱۱۸؛ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج. ۱۸، ص. ۱۵۶).

البته روایتی وجود دارد که ابتدائاً این قول را تأیید می‌کنند ولی باید مورد بررسی قرار گیرد: جمیل از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که ایشان فرمودند اگر یک لباس در برابر دو لباس فروخته شود مشکلی ندارد و در سندی دیگر این روایت آمده است و در ادامه «زمانی که طول و عرض در آن وصف شود» آورده شده است^۱ (حر عاملی، ۱۴۱۱، ج. ۱۸، ص. ۱۵۳)

نقد و بررسی ادله دیدگاهها

بررسی سندی

روایات دال بر جواز ربا در معدودات علاوه بر اینکه خلاف اصل مسلم حرمت و بطلان ربای معاملی است، تماماً مشکل سندی دارند؛ در روایت اول داود بن الحصین حضور دارد که در مورد اعتماد بودن وی اشکال وجود دارد: برخلاف نجاشی که وی را ثقة می‌داند (نجاشی، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۹)، طوسی او را واقعی معرفی کرده (طوسی، ۱۲۷۳، ص. ۳۳۶) و حلی نیز با استناد به این قول طوسی در رابطه با روایات وارد شده از او، توقف را قوی‌تر می‌داند (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص. ۲۲۱).

حسن بن محمد بن سماعه در روایت دوم غیرامامی است. در صورتی قول قابل اعتماد بودن راوی غیرامامی درست باشد، نباید روایتی برخلاف آن از راویان امامیه نقل شده باشد، حال آنکه در مسئله حاضر از راویان امامیه روایتی برخلاف محتوای این روایت نقل شده است پس نمی‌توان به روایت حسن بن محمد بن سماعه عمل نمود. اسمی از سلمه ابوحفص که یکی از راویان روایت سوم است نیز در منابع رجالی نیامده است و لذا مجهول بوده و روایت‌های این شخص ضعیف تلقی می‌گردند.

یکی از روایات دال بر عدم جواز ربا در معدودات صحیح است. بنا به نقل‌های مختلف، مورد اعتماد بودن حریر بن عبد الله سجستانی در روایت اول مورد تردید است، زیرا وی بر امام شمشیر کشیده است (کشی، ۱۳۹۰، ص. ۶۸۰؛ نجاشی، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۴). لذا با وجود مطابقت اصل بودن این روایت نمی‌توان آن را مبنای عمل قرار داد. ولی راویان روایت دوم همگی مورد اعتماد هستند. (علامه حلی، ۱۴۱۲، ص. ۴۹؛ نجاشی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۷؛ ۱۳۸۳، ص. ۲۱۴).

روایات دال بر عدم جواز ربا در نسیه معدودات نیز همگی مشکل سندی دارند؛ در روایت اول، معلی بن محمد البصری أبو الحسن «مضطرب الحدیث و المذهب» است (نجاشی، ۱۳۸۳، ص. ۴۱۸) در روایت دوم محمد بن اسماعیل مجهول و ابراهیم بن هاشم القمی مهمل است (نجاشی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶) در روایت سوم نیز عبدالله بن محمد بن عیسی الأشعری مجهول است.

روایت دال بر عدم جریان ربا در معامله مشاهدات صحیح است. (طوسی، ۱۴۰۹، ص. ۳۵۵؛ علامه حلی، ۱۴۰۴، ص. ۴۹؛ نجاشی، ۱۳۹۳، ص. ۴۰۳).

۱. «وَعَنْهُ عَنِ ابْنِ رِبَاعٍ عَنْ جَمِيلٍ عَنْ زُرَّارَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: لَا بَأْسَ بِالرُّبُوبِ بِالتَّوْبَتَيْنِ. وَ بِإِسْنَادِهِ [محمد بن الحسن] عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنِ ابْنِ أَبِي نَجْرَانَ عَنْ حَمَزَةَ بْنِ حُمْرَانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع مِثْلَ ذَلِكَ وَ قَالَ: إِذَا وَصَفْتَ الطُّولَ فِيهِ وَ الْعَرْضَ.»

بررسی دلالتی روایات

با توجه به بررسی‌های سندى، دو روایت صحیح و قابل اعتماد هستند و دلالت آن‌ها بدین‌گونه است که روایت اول مطابق با عموم حرمت ربای معاوضی بوده و هیچ استثنایی مطرح نمی‌کند، ولی در روایت دوم خرید و فروش یک لباس در برابر دو لباس، در صورتی که ویژگی‌های آن‌ها وصف شود، بلامانع است و این نشان می‌دهد ربا در مشاهدات بلامانع است و مطلبی در خصوص جریان یا عدم جریان ربا در معدودات، بیان نمی‌کند. علاوه بر اینکه روایات معدودات را نیز مشمول حرمت ربا می‌دانند چند دلیل دیگر نیز وجود دارد که نشان می‌دهد ربا در معدودات نیز جریان دارد؛

دلیل اول

بررسی روایات نشان می‌دهد که تمام مثال‌هایی که در روایات برای ما لایکال او یوزن آمده است مشاهدات است، از قبیل: «الشاة بالشاتین» و «الثوب بالثوبین و الفرس» بالفرسین» و «الحلة بالحللتین» و البعیر بالبعیرین» و «الدابة بالدابتین و العبد» بالعبیدین» و «الحيوان بالحيوان» می‌باشد. همه آن‌ها قیمی و مشاهد هستند و در روایات بین مثال‌های قیمی با مکیل و موزون مقابله داده شده است و از قرینة مقابله می‌فهمیم که مراد از مکیل و موزون در احادیث مطلق مثلی می‌باشد. مثلاً در موثقه منصور می‌فرماید: «سألته عن الشاة بالشاتین و البيضة بالبيضتين، قال: لا بأس، ما لم يكن كَيْلاً أو موزوناً» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۸، ص. ۱۳۴). یا در موثقه منصور بن حازم از امام صادق (ع) سخن از «البيضة»، «الثوب» «الفرس» آمده است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۸، ص. ۱۵۳).

بنابر آنچه گفته شد، حتی اگر لا ربا فی ما لایکال او یوزن را تخصیص ادله ربا تلقی شود، قطعاً معدودات را شامل نمی‌شود و حتی اگر در مفهوم ما لایکال او یوزن شک کنیم که آیا وزن و کیل فعلی است یا آنچه امکان وزن و کیل کردن آن وجود دارد مطلق امور مثلی باز باید به ادله حرمت ربا و عمومات در این زمینه تمسک کنیم زیرا تمسک به عام در شبهه مفهومیه مخصص خواهد بود.

دلیل دوم

اگر واقعاً ربای معاوضی منحصر باشد به مکیل و موزون، رباخواران از این جریان سوءاستفاده می‌کنند؛ زیرا یک ربا خوار به‌جای اینکه صد تخم مرغ را به کسی قرض بدهد و بعد از چند ماه صد و بیست تخم مرغ بگیرد، می‌گوید من صد تخم مرغ نقد را صد و بیست تخم مرغ نسیمه می‌فروشم، معنی ندارد که شرع مقدس چیزی را تحریم کند، اما راهش را در جای دیگر باز کند، این نقض غرض است.

دلیل سوم

اگر گفته شود در ربای معاوضی، فقط بیع مکیل و موزون با تفاضل و زیادی حرام است، رباخواران از راه دیگری وارد می‌شوند: اسکناس که از قبیل معدودات است و مثلاً ربا خوار به طرف مقابلش می‌گوید من یک میلیون تومان نقد را به شما می‌فروشم در مقابل یک میلیون و پانصد هزار تومان نسیمه، ولذا این اشکال نیز لاینحل باقی خواهد ماند.

دلیل چهارم

تحقق ربا در دینار و درهم قدر متیقن از ثبوت ربای معاملی است و همه مسلمانان بر آن اتفاق نظر دارند و در برخی روایات دیگر در مقام تعریف ربا به درهم بدراهم تعریف شده است، مانند صحیحہ عُمَرُ بْنُ یَزِيدَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) فِي حَدِيثٍ أَنَّهُ قَالَ: يَا عُمَرُ قَدْ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا بَعْ وَارْبِحْ وَلَا تُرِبْ - قُلْتُ وَمَا الرِّبَا قَالَ دَرَاهِمٌ بِدَرَاهِمٍ مِثْلَيْنِ بِمِثْلِ - الحدیث (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص ۴۴۷).

ای عمر خداوند بیع را حلال و ربا را حرام کرده است بفروش و سود ببر ولی ربا نگیر! پرسیدم ربا چیست؟ فرمود چند درهم به چند درهم دو مثل در مقابل یک مثل درحالی که معاملات درهم و دینار به دو صورت انجام می شده است؛ هم وزنی و هم عددی اگرچه محقق خوبی معتقد است همه معاملات درهم و دینار به صورت عددی بوده است و هیچ کدام از آن‌ها وزنی نمی باشد. ایشان می فرماید: سیره قطعیه بر این امر استوار شده است که با نقدهای مسکوک معامله معدودات می کنند و هیچ کسی در این مطلب شک نمی کند، بلکه اصلاً به آن التفاتی ندارد و اینکه آیا این‌ها مکیل هستند یا موزون هستند بلکه اصلاً هیچ یک از مردم یا اکثر آن‌ها مقدار درهم مسکوک رایج را نمی داند مگر اینکه می داند به حسب اصل خود بر یک میزان خاص بوده است و مشهور بین مردم شده باشد مثل قرآن‌هایی که قبلاً در ایران بوده است. خلاصه ما احتمال نمی دهیم که کسی شک کند که درهم و دنانیر رایج از قبیل معدودات باشند و این امر بر این مطلبی که ما گفتیم که نقود از معدودات هستند دلالت می کند (خوبی، بی تا، ج ۵، ص ۳۳۰).

اگر این فرمایش محقق خوبی صحیح باشد دلیل واضحی بر جریان ربا در معدودات مثلی خواهد بود، چون ثبوت ربا در درهم و دنانیر از قطعیات و مسلمات است و اگر این‌ها معدود باشند تخصیص وارد در لا ربا الا فی ما یکال او یوزن به معنای مشاهدات قیمیات خواهد بود، نه به معنای مطلق غیر مکیل و موزون بالفعل و معدودات مثلی را شامل نمی شود.

اما به نظر می رسد نمی توان به صورت کامل با فرمایش محقق خوبی همراهی نمود و نمی توان قبول کرد که همه دنانیر و درهم به صورت معدود در معاملات به کار گرفته می شده است؛ بلکه باید پذیرفت که درهم و دنانیر به دو گونه در معاملات مورد استفاده قرار می گرفته است؛ گاهی به صورت عددی و گاهی به صورت وزنی معاملات با درهم و دینار گاهی در معاملات جاری مردم بوده است که درهم و دینار واسطه معامله و تنها به عنوان ثمن و قیمت کالاها محسوب می شده است و گاهی در صرافی‌ها به عنوان طرفین معامله و دو کالا با همدیگر معامله می شده است.

در معاملات در صرافی‌ها وزنی معامله می شده است و با دقت وزن کرده و عیار آن را تشخیص می داده و مغشوش بودن یا غیر مغشوش بودن آن را واضح می نمودند لکن در معاملات جاری، مردم عددی معامله می شده است و قدرت خرید آن‌ها معیار قرار می گرفته است.

اگرچه مردم به اعتماد اینکه سکه صحیح است معامله می کردند ولی با توجه به قدرت خرید آن معامله را انجام می دادند نه وزن آن و همان طور که محقق خوبی فرموده اند اصلاً از وزن آن نیز خبر نداشته اند و احدی از فقیهان نگفته است که شرط است در معاملات با دینار و درهم که همه افراد وزن آن را بدانند درحالی که در

معاملات اشیای موزون شرط است که وزن آن دانسته شود و بسیاری از فقیهان به وجود این دو نوع معامله دربارهٔ درهم و دینار اشاره کرده‌اند و تفاوت برخی روایات را با توجه به آن توجیه نموده‌اند که می‌تواند دلیل مناسبی بر وجود چنین امری باشد؛ مثلاً جناب شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۹۰، ج. ۳، ص. ۱۰۰) و شیخ صدوق قمی (صدوق، ۱۴۱۳، ج. ۳، ص. ۱۹۱) ذیل حدیثی می‌فرمایند که این روایت با روایات دیگر تنافی ندارد چون درهم به دو گونه معامله می‌شده است؛ گاهی درهم وزنی بوده است، درهم غیررایج چنین بوده است و گاهی درهم مرسوم و رایج بوده است که به صورت غیروزنی و با قدرت خریدش معامله می‌شده است و اختلاف این روایت با روایات دیگر به خاطر این دو نوع معامله با درهم می‌باشد.

بنابراین می‌توان گفت تعریف ربا به درهم بدرهم و تطبیق ربا بر آن دلالت می‌کند که در معدودات مثلی نیز ربا جریان دارد، چون اگر در این درهم که عددی بوده است ربا جریان نداشته باشد باید حضرت تفصیل می‌داد و با توجه به اینکه درهم عددی بیشتر کاربرد داشته است عدم تذکر به این مطلب که مقصود از درهم و داننیر آن قسم اندک است که وزنی معامله می‌شود همانند نص در وجود ربا در همهٔ درهم و داننیر که عددی هستند خواهد بود و دلیل بر اینکه درهمی که نزد معصومان علیهم السلام رایج بوده است به صورت عددی معامله می‌شده، صحیحهٔ ابن‌عبدالرحمن است: به امام صادق عرض کردم: چیزی با درهم می‌خرم و درهمی می‌دهم که یک یا دو حبه کم دارد. حضرت فرمود: نه، تا بیان کنی؛ سپس فرمود مگر مانند این درهم اوضاحیه باشد که نزد ما به صورت عددی معامله می‌شود^۱ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۸، ص. ۱۸۷).

پس آنچه از بررسی روایات بر می‌آورد این است که ربا در معدودات نیز جریان دارد و بدین طریق کبرای استدلال به جریان ربا در رمزارزها نیز ثابت می‌شود.

استدلال برای جریان ربا در رمزارزها بدین صورت است:

صغری: رمزارزها از معدودات به حساب می‌آیند.

کبری: در معدودات ربا جریان دارد.

نتیجه: در رمزارزها ربا جریان دارد.

همان‌طور که در تعاریف رمزارزها گذشت، رمزارزها در دو نوع کوین و توکن، موجود هستند که هرکدام از این دو رمزارز انواع مختلفی دارند، از آنجاکه تمامی این نوع از رمزارزها، به عدد خرید و فروش می‌شوند، معدود به حساب می‌آیند.

صغرای این استدلال را که همان معدود بودن رمزارزهاست، می‌توان با نگاهی به واحدهای اندازه‌گیری رمزارزها، اثبات کرد: برخی از ارزهای دیجیتال برای سهولت در معامله، قابلیت تبدیل شدن به واحدهای کوچک‌تر را نیز دارند. بیت‌کوین به‌عنوان بزرگ‌ترین و گران‌ترین ارز دیجیتال بی‌شک از این قاعده مستثنی نخواهد بود. به دلیل بالا بودن قیمت بیت‌کوین، گاهی اوقات معاملات آن با پیچیدگی‌ها و مشکلاتی نظیر اعشار خوردن مواجه

۱. «قَالَ: قُلْتُ لِأَيِّ عَبْدِ اللَّهِ (ع) أَشْتَرَى الشَّيْءَ بِالدَّرَاهِمِ فَأَعْطَى النَّاقِصَ الْحَبَّةَ وَ الْحَبَّتَيْنِ قَالَ لَا حَتَّى تَبْتِئَهُ ثُمَّ قَالَ أَلَا أَنْ يَكُونَ نَحْوَ هَذِهِ الدَّرَاهِمِ الْأَوْضَاحِيَّةِ الَّتِي تَكُونُ عِنْدَنَا عَدْدًا».

می‌شد که همین موضوع نرخ استفاده از عبارت ساتوشی را بسیار بالا برد. از زمان ابداع بیت‌کوین تنها دو واحد رسمی برای آن معرفی شد که این دو واحد بیت‌کوین و ساتوشی بودند. در سال ۲۰۱۵، بیت‌کوین تحت استاندارد ISO4217 قرار گرفت که مجبور شد برای واحدهای پولی، استانداردسازی جدیدی انجام دهد. از زمان بود که واحدهای بیشتری به بیت‌کوین اضافه شد. علاوه بر ساتوشی واحدهای دیگری برای بیت‌کوین هستند که «میلی بیت‌کوین» (mBTC) و «میکرو بیت‌کوین» (μ BTC) هستند. هر میلی بیت‌کوین برابر با ۱۰۰ هزار ساتوشی است که یعنی هر یک بیت‌کوین معادل ۱۰۰۰ میلی بیت‌کوین است. هر میکرو بیت‌کوین برابر با ۱۰۰ ساتوشی است که یعنی هر یک بیت‌کوین معادل یک میلیون میکرو بیت‌کوین است (منصوری، ۱۴۰۲).

با اثبات صغرای استدلال می‌توان به این نتیجه رسید که تمامی احکام معدود در رمزارزها جاری خواهد بود. از آنجاکه در این پژوهش ثابت شد ربا در معدودات نیز جریان دارد، به همین جهت هر گونه زیاده‌ی در خرید و فروش رمزارزها ربا محسوب می‌شود و حرام خواهد بود پس هیچ فردی نمی‌تواند، به‌عنوان مثال، دو بیت‌کوین را در برابر یک بیت‌کوین معاوضه نماید. و همین‌طور تمامی توکن‌های سرمایه‌ای یا خدماتی نیز چنین حکمی خواهند داشت.

نتیجه‌گیری

پژوهش‌ها در این جستار نشان می‌دهند:

اخبار وارد در ربای معاملی، نمی‌تواند عدم جریان ربا در معدودات را ثابت نماید زیرا از نظر سندی ضعیف به حساب می‌آیند و لذا تنها مشاهدات هستند که می‌توانند استثنایی برای حرمت ربا تلقی شوند؛ زیرا اولاً مثال‌هایی که در روایات وارد شده‌اند، تماماً مصداق مشاهدات هستند و لذا نمی‌توان برای عدم جریان ربا در معدودات به آن‌ها استناد نمود. ثانیاً در صورتی که ربا تنها در مکیل و موزون جریان داشته باشد، رباخواران به معدودات متوسل شده و از این طریق به رباخواری می‌پردازند که نقض غرض به حساب می‌آید. ثالثاً بررسی تاریخی استفاده از نقدین نشان می‌دهد، این نوع از پول‌ها به‌عنوان معدود در نظر گرفته می‌شدند و از آنجاکه در این دو ربا حرام است، می‌تواند دلیلی بر حرمت ربا در معدودات باشد.

بنابراین ربای معاملی در معدودات نیز جریان دارد و تنها می‌توان خرید و فروش یک لباس در برابر دو لباس در صورتی که ویژگی‌های آن‌ها وصف شود - و نه تمامی کالاهایی که بر مبنای مشاهده خرید و فروش می‌شوند - را در صورتی که خبر واحد بتواند عموم حرمت ربا را تخصیص بزند، از این قاعده استثنا کرد.

از آنجاکه تمامی رمزارزها از معدودات به حساب می‌آیند، باید همچون دیگر معدودات احکام ربا در آن‌ها جریان یافته و از گرفتن زیاده در مبادلات آن‌ها پرهیز نمود. بنابراین ربای معاملی در خرید و فروش رمزارزها نیز جریان دارد، لذا در صورتی که در خرید و فروش آن‌ها زیاده‌ی اتفاق افتد، فعل آن‌ها حرام و معامله باطل خواهد بود.

منابع

- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد. (۱۳۶۷). النهاية في غريب الحديث و الأثر. قم: مؤسسة مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن حمزه، محمد بن علی. (بی تا). الوسيلة الى نيل الفضيلة. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- ابن فارس، ابوالحسین احمد. (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- انصاری، محمدعلی. (۱۴۱۵). الموسوعة الفقهية الميسرة. قم: مجمع الفكر الاسلامی.
- بامبارا، جوزف جی. و آلن، پل آر. (۱۳۹۹). بلاکچین، یک راهنمای کاربردی برای توسعه راه حل های تجاری، قانونی و تکنولوژی (ترجمه مهدی عینی). تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- بجنوردی، سید حسن. (۱۴۱۹). القواعد الفقهية. قم: الهادی.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). وسائل الشیعة. قم: مؤسسة آل البيت (ع).
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۳). وسائل الشیعة. تهران: المكتبة الاسلامية.
- حکیم، سید محسن. (۱۴۰۰). منهاج الصالحین. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۰۲). رجال العلامة الحلی. قم: الشریف الرضی.
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر. (۱۴۱۴). تذکرة الفقهاء. قم: مؤسسة آل البيت (ع).
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر. (۱۴۱۳). قواعد الأحكام فی معرفة الحلال و الحرام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- خمینی، روح الله. (۱۴۰۱). تحرير الوسيلة. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- خویی، سید ابوالقاسم. (بی تا). المستند فی شرح العروة الوثقی (تقریر مرتضی بروجردی). بی جا: بی نا.
- روحانی قمی، سید صادق حسینی. (۱۴۱۲). فقه الصادق (علیه السلام). قم: دار الکتب.
- روحانی قمی، سید صادق حسینی. (۱۴۲۹). منهاج الفقاهة. قم: انوار الهدی.
- زارع قراملکی، علی و محمدی جورکویه. علی. (۱۴۰۲). جایگاه مصلحت در سه ساحت استنباط، تقنین و اجرا. حقوق اسلامی، (در صف انتشار).
- سبزواری، محمدباقر. (۱۴۳۳). کفایة الأحكام. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
- سیمی مازندرانی، علی اکبر. (۱۴۲۹). دلیل تحرير الوسيلة: أحكام الأسرة. تهران: مؤسسة تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- شهید اول، محمد بن مکی. (۱۴۱۰). اللمعة الدمشقية فی فقه الامامية. بیروت: دار التراث.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۴). مسالك الأفهام. قم: مؤسسة معارف اسلامی.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (بی تا). الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية. قم: مرکز النشر التابع لمكتب اعلام الاسلامی.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۰). الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية (با تعلیقه کلانتر). قم: کتابفروشی داوری.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳). مسالك الأفهام الى تنقيح شرائع الاسلام. قم: مؤسسة المعارف الاسلامیة.
- شیخ مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۰). المقنعة. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- صدر، سید محمدباقر. (۱۴۱۷). اقتصادنا. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- صدر، محمدباقر. (۱۳۸۲). الاسلام يقود الحياة. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۳۶۳). من لا یحضره الفقیه. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
- طباطبای حکیم، سید محسن. (۱۴۱۰). منهاج الصالحین (المحشى). بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). المبسوط فی فقه الامامیه. بی جا: المرتضویه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۳). الاستبصار فیما اختلف من الأخبار. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۵). تهذیب الأحکام. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- عراقی، آقا ضیاء الدین. (۱۴۱۸). قاعدة لا ضرر. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- عمیدی، سید عمیدالدین بن محمد. (۱۴۱۶). کنز الفوائد فی حل مشکلات القواعد. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- فخرالمحققین حلی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- فراهیدی، خلیل بن أحمد. (۱۴۰۹). کتاب العین. قم: هجرت.
- فرزان جم، احمدرضا و ناطق الاسلام، سید مصطفی. (۱۳۹۵). جویندگان بیت کوبین: روند به تکامل رسیدن پول مدرن. تهران: ماهنامه شبکه.
- فضلی، حسن، چمندار، مهدی و زمردی منور، هادی. (۱۳۹۸). بلاکچین و رمزرها. تهران: ناقوس.
- فیومی، أحمد بن محمد. (۱۴۱۴). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر. قم: مؤسسه دار الهجرة.
- قرشی بنایی، علی اکبر. (۱۴۱۲). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۶). اموال و مالکیت. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاشف الغطاء، حسن بن جعفر. (۱۴۲۲). أنوار الفقاهة (کتاب البیع). نجف: مؤسسه کاشف الغطاء.
- کاشف الغطاء، محمدحسین. (۱۳۵۹). تحریر المجلة. نجف: المكتبة المرتضویه.
- کرکی، علی بن الحسین. (۱۴۱۴). جامع المقاصد فی شرح القواعد. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- کشی، محمد بن عمر. (۱۴۰۴). اختیار معرفة الرجال. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- کلاتری، علی اکبر. (۱۳۸۷). حکم ثانوی در تشریح اسلامی. تهران: مرکز انتشارات تبلیغات اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۷). الکافی. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث.
- گلپایگانی، سید محمدرضا. (۱۴۰۹). مجمع المسائل. قم: دارالقرآن الکریم.
- لنکرانی، محمدفاضل. (۱۴۲۶). رساله توضیح المسائل. قم: دارالفکر.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محقق ثانی، علی بن حسین. (۱۴۰۹). رسائل المحقق الکرکی. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره).
- محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: اسماعیلیان.
- محقق داماد یزدی، سید مصطفی. (۱۴۰۶). قواعد فقه. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- محمدی خراسانی، علی. (بی تا). شرح تبصرة المتعلمین. بی جا: بی نا.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مصطفوی، سید محمدکاظم. (۱۴۲۱). مائة قاعدة فقهية. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مصطفوی، سید محمدکاظم. (۱۴۲۳). فقه المعاملات. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۲). مسئله ربا. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۶۸). نظری به نظام اقتصاد اسلامی. تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۲). بحوث فقهية هامة. قم: انتشارات مدرسة الامام علی بن ابی طالب (ع).
- ملا میرزایی، حامد حاجی. (۱۳۹۸). بلاکچین. تهران: دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی.

- ملکزاده یبائی، ملکه. (۱۳۷۰). تاریخ سکه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- منصوری، یاسمین. (۱۴۰۲). ساتوشی چیست؟ قابل بازیابی در: <https://hoseinifinance.com/blog/satoshi-crypto>
- منتظرظهور، محمود. (۱۳۵۳). اقتصاد خرد و کلان. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- منتظری، حسین علی. (۱۳۸۴). رساله استفتانات. تهران: سایه.
- موسوی خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۶). صراط النجاة. قم: مکتب نشر المنتخب.
- موسویان، سید عباس و عزیززاده اصل، محمد. (۱۳۹۴). بررسی ضابطه غرر در معاملات جدید. تحقیقات مالی اسلامی، ۹(۹)، ۷۳-۹۸.
- مؤمن قمی، محمد. (۱۳۷۵). تزامم کارهای حکومت اسلامی و حقوق اشخاص. فقه اهل بیت (ع)، (۵ و ۶)، ۸۵-۱۰۹.
- میرزای قمی، ابوالقاسم. (۱۴۱۳). جامع الشتات فی أجوبة السؤالات. تهران: کیهان.
- میرزای قمی، ابوالقاسم. (۱۴۲۷). رسائل الميرزا القمی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ناطق الاسلام، سید مصطفی؛ ابهری، باتیس و فرزانه جم، احمد رضا. (۱۳۹۶). همه چیز درباره بیت کوین. تهران: ماهنامه شبکه.
- نائینی، میرزا محمدحسین. (۱۴۱۳). المکاسب و البیع. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- نائینی، میرزا محمدحسین. (۱۴۲۴). تنبیه الأمة و تنزیه الملة. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵). رجال النجاشی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴). جواهر الكلام فی شرح شرائع الاسلام (تحقیق علی آخوندی). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- هالاکویی، محمد و محمدی، شبنم. (۱۳۹۹). امپراتوری بلاکچین. اصفهان: زهنج.
- ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین. (۱۴۰۵). عوالی اللئالی العزیزية فی الأحادیث الدینیة. قم: دار سید الشهداء (ع).

Reference

- Ibn al-Athīr al-Jazarī, Muḥammad b. Muḥammad. (1367 SH [1988/1989 CE]). *al-Nihāya fī gharīb al-ḥadīth wa-l-athar* [The ultimate reference on unusual terms in ḥadīth and tradition]. Qom: Mu'assasa-yi Maṭbū'ātī-yi Ismā'īliyyān.
- Ibn Ḥamza, Muḥammad b. 'Alī. (n.d.). *al-Wasīla ilā nāyl al-faḍīla* [The means to attaining virtue]. Qom: Public Library of Grand Āyat Allāh Mar'ashī Najafī.
- Ibn Fāris, Abū al-Ḥusayn Aḥmad. (1404 AH [1983/1984 CE]). *Mu'jam maqāyīs al-lughā* [Dictionary of the measures of language]. Qom: Daftar-i Tablīghāt-i Islāmī-yi Ḥawza-yi 'Ilmiyya.
- Anṣārī, Muḥammad 'Alī. (1415 AH [1994/1995 CE]). *al-Mawsū'a al-fiqhiyya al-muyassara* [The facilitated encyclopedia of jurisprudence]. Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī.
- Bambara, Joseph J., & Allen, Paul R. (1399 SH [2020/2021 CE]). *Blockchain: A practical guide to developing business, law, and technology solutions* (Mahdī 'Aynī, Trans.). Tehran: Supreme National Defense University.
- Bujnūrdī, Sayyid Ḥasan. (1419 AH [1998/1999 CE]). *al-Qawā'id al-fiqhiyya* [Jurisprudential maxims]. Qom: al-Hādī.
- Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad b. Ḥasan. (1409 AH [1988/1989 CE]). *Wasā'il al-shī'a* [The means of the Shi'a]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad b. Ḥasan. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Wasā'il al-shī'a* [The means of the Shi'a]. Tehran: al-Maktaba al-Islāmiyya.

- Hakīm, Sayyid Muḥsin. (1400 AH [1979/1980 CE]). *Minhāj al-ṣāliḥīn* [The path of the righteous]. Beirut: Dār al-Ta‘āruf li-l-Maṭbū‘āt.
- Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf. (1402 AH [1981/1982 CE]). *Rijāl al-‘Allāma al-Ḥillī* [The biographical dictionary of al-‘Allāma al-Ḥillī]. Qom: al-Sharīf al-Raḍī.
- Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf b. Muṭahhar. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Tadhkirat al-fuqahā’* [The reminder of the jurists]. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt.
- Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf b. Muṭahhar. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Qawā‘id al-aḥkām fi ma‘rifat al-ḥalāl wa-l-ḥarām* [Principles of legal rulings concerning knowledge of the lawful and unlawful]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (1401 AH [1980/1981 CE]). *Tahrīr al-wasīla* [The liberation of the means]. Beirut: Dār al-Ta‘āruf li-l-Maṭbū‘āt.
- al-Khū‘ī, Sayyid Abū al-Qāsim. (n.d.). *al-Mustanad fi sharḥ al-‘Urwa al-wuthqā* [The evidentiary foundation in commentary on *al-‘Urwa al-wuthqā*] (Murtaḍā Burūjirdī, Reporter). n.p.: n.p.
- Rūḥānī Qummī, Sayyid Ṣādiq Ḥusaynī. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Fiqh al-Ṣādiq ‘alayhi al-salām* [The jurisprudence of Imam al-Ṣādiq]. Qom: Dār al-Kitāb.
- Rūḥānī Qummī, Sayyid Ṣādiq Ḥusaynī. (1429 AH [2008/2009 CE]). *Minhāj al-fiqāha* [The path of jurisprudence]. Qom: Anwār al-Hudā.
- Zārī ‘Qarāmalikī, ‘Alī, & Muḥammadī Jürküya, ‘Alī. (1402 SH [2023/2024 CE]). The place of public interest in the three domains of derivation, legislation, and implementation. *Ḥuqūq-i Islāmī* [Islamic Law], in press.
- Sabzavārī, Muḥammad Bāqir. (1433 AH [2011/2012 CE]). *Kifāyat al-aḥkām* [The sufficiency of legal rulings]. Qom: Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Sayfī Māzandarānī, ‘Alī Akbar. (1429 AH [2008/2009 CE]). *Dalīl-i Tahrīr al-wasīla: Aḥkām al-usra* [Guide to *Tahrīr al-wasīla*: Family rulings]. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini’s Works.
- al-Shahīd al-Awwal, Muḥammad b. Makkī. (1410 AH [1989/1990 CE]). *al-Lum‘a al-Dimashqiyya fi fiqh al-Imāmiyya* [The Damascene gleam in Imāmī jurisprudence]. Beirut: Dār al-Turāth.
- al-Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. ‘Alī. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Masālik al-aḥām* [Paths of understanding]. Qom: Mu‘assasat-i Ma‘ārif-i Islāmī.
- al-Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. ‘Alī. (n.d.). *al-Rawḍa al-bahiyya fi sharḥ al-Lum‘a al-Dimashqiyya* [The splendid garden in commentary on *al-Lum‘a al-Dimashqiyya*]. Qom: Markaz al-Nashr al-Tābi‘ li-Maktab I‘lām Islāmī.
- al-Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. ‘Alī. (1410 AH [1989/1990 CE]). *al-Rawḍa al-bahiyya fi sharḥ al-Lum‘a al-Dimashqiyya* [The splendid garden in commentary on *al-Lum‘a al-Dimashqiyya*] (with Kalāntar’s annotations). Qom: Kitābfurūshī-yi Dāvarī.
- al-Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. ‘Alī. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Masālik al-aḥām ilā tanqīḥ Sharā‘i‘ al-Islām* [Paths of understanding toward refining *Sharā‘i‘ al-Islām*]. Qom: Mu‘assasat al-Ma‘ārif al-Islāmiyya.
- Shaykh Muḥīd, Muḥammad b. Muḥammad. (1410 AH [1989/1990 CE]). *al-Muqni‘a* [The sufficient legal manual]. Qom: Publications of the Society of Seminary Teachers.
- Ṣadr, Sayyid Muḥammad Bāqir. (1417 AH [1996/1997 CE]). *Iqtisādunā* [Our economics]. Qom: Daftar-i Tabliḡāt-i Islāmī.

- Ṣadr, Muḥammad Bāqir. (1382 SH [2003/2004 CE]). *al-Islām yaqūd al-ḥayāt* [Islam leads life]. Beirut: Dār al-Ta'āruf li-l-Maṭbū'āt.
- Ṣadūq, Muḥammad b. 'Alī. (1363 SH [1984/1985 CE]). *Man lā yaḥḍuruḥu al-faqīh* [For one who has no jurist present]. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Ṭabātabā'ī Ḥakīm, Sayyid Muḥsin. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Minḥāj al-ṣāliḥīn: al-Muḥaṣhshā* [The path of the righteous: Annotated edition]. Beirut: Dār al-Ta'āruf li-l-Maṭbū'āt.
- Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn b. Muḥammad. (1375 SH [1996/1997 CE]). *Majma' al-baḥrayn* [The confluence of the two seas]. Tehran: Murtaḍawī.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (n.d.). *al-Mabsūt fī fiqh al-Imāmiyya* [The extensive work on Imāmī jurisprudence]. n.p.: al-Murtaḍawīyya.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (1363 SH [1984/1985 CE]). *al-Istibṣār fi-mā ikhtalaḥa min al-akhbār* [Seeking insight into divergent reports]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (1365 SH [1986/1987 CE]). *Tahdhīb al-aḥkām* [The refinement of legal rulings]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- 'Irāqī, Āqā Diyā' al-Dīn. (1418 AH [1997/1998 CE]). *Qā'idat lā ḍarar* [The no-harm principle]. Qom: Daftar-i Tabliḡhāt-i Islāmī.
- 'Amīdī, Sayyid 'Amīd al-Dīn b. Muḥammad. (1416 AH [1995/1996 CE]). *Kanz al-fawā'id fī ḥall mushkilāt al-qawā'id* [Treasury of benefits in resolving the difficulties of the legal principles]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Fakhr al-Muḥaqqiqīn al-Ḥillī, Muḥammad b. Ḥasan. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Īdāḥ al-fawā'id fī sharḥ mushkilāt al-qawā'id* [Clarification of the benefits in commentary on the difficulties of the legal principles]. Qom: Mu'assasa-yi Ismā'iliyān.
- Farāḥīdī, Khalīl b. Aḥmad. (1409 AH [1988/1989 CE]). *Kitāb al-'Ayn* [The book of 'Ayn]. Qom: Hijrat.
- Farzān-Jam, Aḥmad Riḍā, & Nāṭiq al-Islām, Sayyid Muṣṭafā. (1395 SH [2016/2017 CE]). *Jūyandagān-i Bitcoin: Rawand-i bi-takāmul rasīdan-i pūl-i mudirrn* [Seekers of Bitcoin: The evolution of modern money]. Tehran: *Māhnāma-yi Shabaka*.
- Faḍlī, Ḥasan, Chamandār, Mahdī, & Zomorrodī Munawwar, Hādī. (1398 SH [2019/2020 CE]). *Blockchain wa ramz-arz-hā* [Blockchain and cryptocurrencies]. Tehran: Nāqūs.
- Fayyūmī, Aḥmad b. Muḥammad. (1414 AH [1993/1994 CE]). *al-Miṣbāḥ al-munīr fī gharīb al-sharḥ al-kabīr* [The illuminating lamp on unusual terms in the great commentary]. Qom: Mu'assasat Dār al-Hijra.
- Qurashī Banā'ī, 'Alī Akbar. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Qāmūs-i Qur'ān* [Qur'ānic dictionary]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Kātūziyān, Nāṣir. (1386 SH [2007/2008 CE]). *Anwāl wa mālikiyyat* [Property and ownership]. Tehran: Shirkat-i Sahāmī-yi Intishār.
- Kāshif al-Ghiṭā', Ḥasan b. Ja'far. (1422 AH [2001/2002 CE]). *Anwār al-fiqāha: Kitāb al-bay'* [Lights of jurisprudence: The book of sale]. Najaf: Mu'assasat Kāshif al-Ghiṭā'.
- Kāshif al-Ghiṭā', Muḥammad Ḥusayn. (1359 AH [1940/1941 CE]). *Tahrīr al-majalla* [Refinement of the *Majalla*]. Najaf: al-Maktaba al-Murtaḍawīyya.
- Karakī, 'Alī b. al-Ḥusayn. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Jāmi' al-maqāṣid fī sharḥ al-qawā'id* [The compendium of objectives in commentary on the legal principles]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.

- Kashshī, Muḥammad b. ‘Umar. (1404 AH [1983/1984 CE]). *Ikhtiyār ma‘rifat al-rijāl* [Selections from the knowledge of transmitters]. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt.
- Kalāntarī, ‘Alī Akbar. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Hukm-i thānawī dar tashrī‘-i Islāmī* [Secondary rulings in Islamic legislation]. Tehran: Markaz-i Intishārāt-i Tablīghāt-i Islāmī.
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya‘qūb. (1387 SH [2008/2009 CE]). *al-Kāfi* [The sufficient book]. Qom: Mu‘assasa-yi ‘Ilmī-Farhangī-yi Dār al-Ḥadīth.
- Gulpāyigānī, Sayyid Muḥammad Riḍā. (1409 AH [1988/1989 CE]). *Majma‘ al-masā‘il* [Compendium of legal questions]. Qom: Dār al-Qur‘ān al-Karīm.
- Lankarānī, Muḥammad Fāḍil. (1426 AH [2005/2006 CE]). *Risāla-yi tawḍīḥ al-masā‘il* [Manual of practical rulings]. Qom: Dār al-Fikr.
- Majlisī, Muhammad Bāqir. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Bihār al-anwār al-jāmi‘a li-durar akhbār al-‘imma al-aḥḥār* [Oceans of lights, collecting the pearls of reports from the pure Imams]. Beirut: Dār Iḥyā‘ al-Turāth al-‘Arabī.
- Muḥaqqiq al-Thānī, ‘Alī b. Ḥusayn. (1409 AH [1988/1989 CE]). *Rasā‘il al-Muḥaqqiq al-Karakī* [Treatises of al-Muḥaqqiq al-Karakī]. Qom: Library of Āyat Allāh Mar‘ashī Najafī.
- Muḥaqqiq al-Ḥillī, Ja‘far b. Ḥasan. (1408 AH [1987/1988 CE]). *Sharā‘i‘ al-Islām fī masā‘il al-ḥalāl wa-l-ḥarām* [The laws of Islam concerning lawful and unlawful matters]. Qom: Ismā‘īliyān.
- Muḥaqqiq Dāmād Yazdī, Sayyid Muḥammad Muṣṭafā. (1406 AH [1985/1986 CE]). *Qawā‘id-i fiqh* [Principles of jurisprudence]. Tehran: Markaz-i Nashr-i ‘Ulūm-i Islāmī.
- Muḥammadī Khurāsānī, ‘Alī. (n.d.). *Sharḥ-i Tabṣirat al-muta‘allimīn* [Commentary on *Tabṣirat al-muta‘allimīn*]. n.p.: n.p.
- Muṣṭafawī, Ḥasan. (1368 SH [1989/1990 CE]). *al-Taḥqīq fī kalimāt al-Qur‘ān al-karīm* [Research on the words of the noble Qur‘ān]. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Muṣṭafawī, Sayyid Muḥammad Kāzīm. (1421 AH [2000/2001 CE]). *Mi‘at qā‘ida fiqhiyya* [One hundred jurisprudential maxims]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Muṣṭafawī, Sayyid Muḥammad Kāzīm. (1423 AH [2002/2003 CE]). *Fiqh al-mu‘āmalāt* [The jurisprudence of transactions]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Muṭahharī, Murtaḍā. (1372 SH [1993/1994 CE]). *Mas‘ala-yi ribā* [The problem of usury]. Tehran: Ṣadrā.
- Muṭahharī, Murtaḍā. (1368 SH [1989/1990 CE]). *Nazarī ba niẓām-i iqtisād-i Islāmī* [A look at the Islamic economic system]. Tehran: Ṣadrā.
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1422 AH [2001/2002 CE]). *Buḥūth fiqhiyya hāmma* [Important jurisprudential studies]. Qom: Publications of Madrasa-yi al-Imām ‘Alī b. Abī Ṭālib.
- Malāmīrẓā‘ī, Ḥāmid Ḥājī. (1398 SH [2019/2020 CE]). *Blockchain* [Blockchain]. Tehran: Supreme National Defense University and Research Institute.
- Malikẓāda Bayā‘ī, Malika. (1370 SH [1991/1992 CE]). *Tārīkh-i sikka* [History of coinage]. Tehran: University of Tehran Press.
- Manṣūrī, Yāsmīn. (1402 SH [2023/2024 CE]). *Sātūshī chīst?* [What is Satoshi?]. Retrieved from <https://hoseinifinance.com/blog/satoshi-crypto>
- Muntazirẓuhūr, Maḥmūd. (1353 SH [1974/1975 CE]). *Iqtisād-i khurd wa kalān* [Microeconomics and macroeconomics]. Tehran: Institute for Publishing and Printing, University of Tehran.

- Muntazirī, Ḥusayn ‘Alī. (1384 SH [2005/2006 CE]). *Risāla-yi istiḥṣān* [Collection of legal inquiries]. Tehran: Sāya.
- Mūsawī Khū‘ī, Sayyid Abū al-Qāsim. (1416 AH [1995/1996 CE]). *Ṣirāṭ al-najāt* [The path of salvation]. Qom: Maktab-i Nashr al-Muntakhab.
- Mūsawiyān, Sayyid ‘Abbās, & ‘Alīzāda Aṣl, Muḥammad. (1394 SH [2015/2016 CE]). An examination of the criterion of gharar in new transactions. *Tahqīqāt-i Mālī-yi Islāmī* [Islamic Finance Research], 3(9), 73–98.
- Mu‘min Qummī, Muḥammad. (1375 SH [1996/1997 CE]). Conflict between the actions of Islamic government and the rights of individuals. *Fiqh-i Ahl-i Bayt* [Jurisprudence of the Ahl al-Bayt], (5–6), 85–109.
- Mīrzā-yi Qummī, Abū al-Qāsim. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Jāmi‘ al-shatāt fī ajwibat al-su‘ālāt* [The comprehensive collection of dispersed matters in answers to questions]. Tehran: Kayhān.
- Mīrzā-yi Qummī, Abū al-Qāsim. (1427 AH [2006/2007 CE]). *Rasā’il al-Mīrzā al-Qummī* [The treatises of Mīrzā al-Qummī]. Qom: Daftar-i Tabliḡhāt-i Islāmī.
- Nāṭiq al-Islām, Sayyid Muṣṭafā, Abharī, Bātīs, & Farzān-Jam, Aḥmad Riḍā. (1396 SH [2017/2018 CE]). *Hama chīz darbāra-yi Bitcoin* [Everything about Bitcoin]. Tehran: *Māhnāma-yi Shabaka*.
- Nā’īnī, Mīrzā Muḥammad Ḥusayn Gharawī. (1413 AH [1992/1993 CE]). *al-Makāsib wa-l-bay‘* [Transactions and sale]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Nā’īnī, Mīrzā Muḥammad Ḥusayn. (1424 AH [2003/2004 CE]). *Tanbīh al-umma wa-tanzīh al-milla* [Admonition of the nation and purification of the community]. Qom: Daftar-i Tabliḡhāt-i Islāmī.
- Najāshī, Aḥmad b. ‘Alī. (1365 SH [1986/1987 CE]). *Rijāl al-Najāshī* [The biographical dictionary of al-Najāshī]. Qom: Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Najafī, Muḥammad Ḥasan. (1404 AH [1983/1984 CE]). *Jawāhir al-kalām fī sharḥ Sharā’i‘ al-Islām* [Jewels of discourse in commentary on *Sharā’i‘ al-Islām*]. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Najafī, Muḥammad Ḥasan. (1981). *Jawāhir al-kalām fī sharḥ Sharā’i‘ al-Islām* [Jewels of discourse in commentary on *Sharā’i‘ al-Islām*] (‘Alī Ākhūndī, Ed.). Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Halākū‘ī, Muḥammad, & Muḥammadī, Shabnam. (1399 SH [2020/2021 CE]). *Imparātūrī-yi blockchain* [The blockchain empire]. Isfahan: Zhihanj.
- Ibn Abī Jumhūr, Muḥammad b. Zayn al-Dīn. (1405 AH [1984/1985 CE]). *‘Awālī al-la’ālī al-‘azīziyya fī al-aḥādīth al-dīniyya* [The exalted precious pearls in religious hadīths]. Qom: Dār Sayyid al-Shuhadā’.